

Національна академія педагогічних наук України
Інститут проблем виховання

ВОЛЧЕЛЮК ЮЛІЯ ІВАНІВНА

УДК 37.013.42:364.048.6

**СОЦІАЛЬНА АДАПТАЦІЯ СТУДЕНТІВ З ОБМЕЖЕНИМИ
ФІЗИЧНИМИ МОЖЛИВОСТЯМИ В УМОВАХ
ІНКЛЮЗИВНОГО ОСВІТНЬОГО ПРОСТОРУ**

13.00.05 – соціальна педагогіка

Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

Київ – 2016

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Інституті проблем виховання НАПН України.

Науковий керівник –

кандидат педагогічних наук
Церклевич Вікторія Сергіївна,
Хмельницький кооперативний
торговельно-економічний інститут,
проректор з науково-педагогічної та
виховної роботи.

Офіційні опоненти:

доктор педагогічних наук, професор
Харченко Сергій Якович,
Державний заклад „Луганський національний
університет імені Тараса Шевченка”,
завідувач кафедри соціальної педагогіки;

кандидат педагогічних наук, доцент
Сівак Наталія Антонівна,
Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія,
доцент кафедри педагогіки та психології.

Захист відбудеться 22 березня 2016 р. о 16.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.454.01 в Інституті проблем виховання НАПН України за адресою: 04060, м. Київ, вул. Берлінського, 9, зал засідань.

З дисертацією можна ознайомитися в науковій частині Інституту проблем виховання НАПН України (04060, м. Київ, вул. Берлінського, 9).

Автореферат розіслано „20” лютого 2016 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

О. А. Комарівська

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Нині людство переходить до нової світоглядної парадигми – єдине суспільство для людей з різноманітними потребами, що суголосно демократичним та гуманістичним світовим процесам і стандартам. Реалізація принципів рівних можливостей та доступності здобуття освіти молоддю з обмеженими фізичними можливостями є однією з визначальних умов побудови соціально справедливого, гуманістично спрямованого суспільства. Конвенцією ООН про права інвалідів (2006), яка набула чинності в Україні з 2010 року, проголошено, що інваліди мають право на освіту без дискримінації й на підставі рівності можливостей (ст. 24). Розв'язання цієї проблеми в Україні передбачено низкою нормативних документів (Закон України „Про вищу освіту”, „Концепція розвитку інклюзивної освіти” (2010), „Про затвердження Порядку організації інклюзивного навчання у загальноосвітніх навчальних закладах” (2011), „Про затвердження плану заходів щодо запровадження інклюзивного та інтегрованого навчання у загальноосвітніх навчальних закладах на період до 2012 року”).

На сучасному етапі розвитку суспільства і системи освіти оптимальною системою навчання для означеної категорії молоді є інклюзивна освіта як дієва адаптаційна модель повноцінної соціальної життєдіяльності людей з обмеженими фізичними можливостями, що передбачає отримання ними якісних освітніх послуг та фахових знань, здобуття досвіду міжособистісних стосунків на засадах толерантності, партнерства і співробітництва. Соціальна адаптація молодої людини з інвалідністю в середовищі вищого навчального закладу постає головною умовою її комфортного та успішного соціального функціонування як в освітньому просторі вищої школи, так і поза ним – у суспільній та професійній діяльності.

Проблема набуває особливої гостроти у світлі останніх подій на сході України. І хоча соціальна та професійна адаптація учасників антитерористичної операції до умов життя в цивільному середовищі починає регулюватися на законодавчому рівні, кількість людей з фізичними обмеженнями з числа учасників зазначеної операції зростає. Водночас актуалізуються питання соціальної адаптації переселенців з Криму та сходу України.

У науково-теоретичній площині проблема соціальної адаптації особистості багатоаспектно розглянута у працях вітчизняних і зарубіжних учених. Зокрема, аналізується специфіка соціальної адаптації студентів у вищому навчальному закладі (В. Штифурак, Л. Дябел, О. Севастьянова, В. Стрельцова, Н. Сівак та інші); психоло-педагогічний супровід навчання осіб з обмеженими фізичними можливостями в різних ланках освіти (Ю. Богінська, О. Василенко, Т. Гребенюк, М. Деркач, І. Делик, С. Литовченко, Ю. Никоненко, В. Церклевич, О. Чеботарьова та інші); соціально-педагогічна підтримка та соціальна реабілітація осіб з обмеженими фізичними можливостями (І. Іванова, А. Капська, В. Ляшенко, Н. Мирошніченко, Н. Нечипоренко, Г. Першко, В. Тесленко, М. Чайковський та інші); вивчаються сутність, зміст, технології упровадження інклюзивної освіти, соціально-психологічні аспекти стосунків “здоровий – хворий” (Л. Будяк, О. Дікова-Фаворська, К. Кольченко, А. Колупаєва, Г. Нікуліна, О. Рассказова, П. Таланчук, А. Шевцов, Дж. Холл, Т. Тінклін, Дж. Джонсон, С. Мілс, В. Мілер та інші); особливості

соціальної адаптації особистості з обмеженими фізичними можливостями залежно від нозологій захворювання (Т. Гребенюк, О. Мельничук, В. Мурашко та інші).

Однак, незважаючи на широке коло праць, поза увагою залишається проблема соціальної адаптації студентів з обмеженими фізичними можливостями в умовах інклюзивного освітнього простору вищого навчального закладу, яка досі не стала предметом системного наукового дослідження. Натомість на практиці спостерігаємо ситуацію, коли за умов розвиненого законодавства і широкого декларування права молоді з обмеженими фізичними можливостями на розвиток, освіту, соціальну інтеграцію, реалізація цього права гальмується.

Отже, констатуємо існування низки *суперечностей* між:

- об'єктивними процесами демократизації й гуманізації світового співтовариства на принципах рівних можливостей та недостатнім усвідомленням суспільством необхідності теоретичного і практичного розв'язання проблем молоді з обмеженими фізичними можливостями щодо її соціальної адаптації;

- природною потребою в соціальній адаптації, що виникає у студентів з обмеженими фізичними можливостями під час налагодження специфічних відносин у студентському середовищі, та низькою готовністю системи вищої освіти задовольнити цю потребу з урахуванням своєрідності таких відносин;

- значним потенціалом освітнього простору щодо оптимального залучення в навчально-виховний процес молоді з обмеженими фізичними можливостями та недосконалістю інструментарію для забезпечення діяльності усіх суб'єктів цього простору стосовно соціальної адаптації таких студентів й нерозробленістю механізмів та програм їх соціально-педагогічного супроводу.

Виявлені суперечності підтвердили актуальність проблеми та зумовили вибір теми дослідження: *„Соціальна адаптація студентів з обмеженими фізичними можливостями в умовах інклюзивного освітнього простору”*.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертації є складником теми лабораторії соціальної педагогіки Інституту проблем виховання НАПН України „Соціалізація особистості у різних виховних середовищах” (державний реєстраційний номер 0106U000430), а також входить до плану комплексної науково-дослідної роботи Хмельницького інституту соціальних технологій Університету „Україна” на тему „Розробка системи соціально-педагогічної роботи з молоддю в освітньому просторі: загальноосвітня школа – вищий навчальний заклад інклюзивної орієнтації” (державний реєстраційний номер 01090004821). Тему дисертаційної роботи затверджено вченою радою Інституту проблем виховання НАПН України (протокол № 3 від 25.03.2010 р.) та узгоджено Міжвідомчою радою з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол № 6 від 28.09.2010 р.).

Мета дослідження: на основі розкриття сутності соціальної адаптації студентів з обмеженими фізичними можливостями та аналізу соціально-психологічних особливостей таких особистостей теоретично обґрунтувати й експериментально перевірити соціально-педагогічні умови соціальної адаптації студентів з обмеженими фізичними можливостями першого та другого курсів в інклюзивному освітньому просторі вищих навчальних закладів, освітній процес яких цілеспрямовано забезпечує навчання означеної категорії студентів.

Відповідно до мети окреслено **завдання дослідження:**

1. На основі теоретичного аналізу проблеми соціальної адаптації особистості виокремити соціально-психологічні особливості студентів з обмеженими фізичними можливостями.

2. Уточнити зміст поняття „інклюзивний освітній простір вищого навчального закладу” та сутність соціальної адаптації студентів з обмеженими фізичними можливостями в контексті досліджуваної проблеми.

3. Обґрунтувати критерії, показники та виявити рівні соціальної адаптації студентів з обмеженими фізичними можливостями.

4. Визначити соціально-педагогічні умови соціальної адаптації студентів з обмеженими фізичними можливостями першого та другого курсів в умовах інклюзивного освітнього простору та здійснити їх апробацію.

Об’єкт дослідження – соціальна адаптація студентів з обмеженими фізичними можливостями.

Предмет дослідження – соціально-педагогічні умови соціальної адаптації студентів з обмеженими фізичними можливостями першого та другого курсів в інклюзивному освітньому просторі.

Теоретико-методологічною основою дослідження є: середовищний (Т. Алексеєнко, П. Вербицька, Ю. Мануйлов, Л. Новікова), компетентнісний (І. Єрмаков, Г. Селевко), особистісно орієнтований (І. Бех, І. Якиманська) підходи до формування особистості, концепції соціалізації особистості та виховання її як активного суб’єкта життєдіяльності, соціального розвитку (І. Кон, Н. Лукашевич, А. Мудрик, П. Парсонс, С. Савченко); положення теорій соціальної адаптації особистості (Г. Балл, Р. Бібріх, Л. Булатова, Н. Герасімова, Л. Грішанова, С. Даміярова, М. Дьяченко, Л. Зданевич, І. Зимня, В. Казміренко, Л. Кандибович, П. Кузнецов, І. Мілославова, П. Просецький, В. Цуркан), соціально-педагогічної діяльності (О. Безпалько, І. Зверєва, А. Іванов, А. Капська, Г. Лактіонова, Н. Максимова, Л. Міщик, А. Рижанова, С. Харченко); наукові ідеї щодо інтеграції та інклюзії (В. Гудоніс, Е. Дікова-Фаворська, Т. Добровольська, Д. Зайцев, В. Кантор, А. Колупаєва, Н. Малофєєв, О. Рассказова, О. Тарасова та інші); положення теорії організації освітнього процесу у вищих навчальних закладах (О. Кучерявий, М. Роганова, М. Рожков, Р. Серезникова, Е. Хорошайло, В. Штифурак).

Для розв’язання завдань і досягнення мети використано комплекс взаємопов’язаних **методів дослідження:**

- *теоретичні:* аналіз наукової літератури для визначення концептуальних підходів й уточнення базових понять дослідження; порівняння, синтезування й узагальнення теоретико-методичних позицій для розроблення критеріїв соціальної адаптації та визначення соціально-педагогічних умов соціальної адаптації студентів з обмеженими фізичними можливостями в умовах інклюзивного освітнього простору;

- *емпіричні:* діагностичні (анкетування, педагогічне спостереження, опитування, тестування, проєктивні методики, метод експертних оцінок); педагогічний експеримент (констатувальний і формувальний етапи) для виявлення динаміки рівнів соціальної адаптації студентів з обмеженими фізичними можливостями і перевірки доцільності визначених соціально-педагогічних умов

соціальної адаптації студентів з обмеженими фізичними можливостями в інклюзивному освітньому просторі;

- *статистичні*: обчислення χ^2 -критерію (критерій Пірсона) для підтвердження вірогідності результатів експериментальної роботи.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що:

вперше визначено соціально-педагогічні умови соціальної адаптації студентів з обмеженими фізичними можливостями в інклюзивному освітньому просторі (забезпечення спрямованості діяльності студентських сервісних служб на вирішення проблем соціальної адаптації студентів з обмеженими фізичними можливостями; упровадження індивідуалізованого соціально-педагогічного супроводу студентів з обмеженими фізичними можливостями через діяльність координаційних центрів роботи зі студентами молодших курсів; сприяння самоактивізації студентів з обмеженими фізичними можливостями шляхом залучення до системної позааудиторної роботи органів студентського самоврядування; створення „Школи дружнього піклування” (клубу-об’єднання батьків студентів з обмеженими фізичними можливостями та кураторів академічних груп); обґрунтовано критерії та показники соціальної адаптації студентів з обмеженими фізичними можливостями в умовах інклюзивного освітнього простору (світоглядний: усвідомлення себе як цінності, знання про власну хворобу (стан) і способи адаптації в новому соціальному середовищі, усвідомлення вагомості здобуття вищої освіти; емоційно-мотиваційний: позитивне самосприйняття (емоційний комфорт, вмотивованість входження у студентське середовище), здатність позитивного самоствердження (сприйняття себе в колективі, стресостійкість), прагнення соціальної самореалізації через здобуття фахових знань та професійних компетенцій; поведінковий: дотримання норм і правил ВНЗ, соціальна активність, партнерський стиль спілкування і взаємодії, самостійність у ситуаціях вибору, виконання індивідуального плану навчальної роботи) та виявлено відповідні рівні (високий, середній, достатній, низький);

уточнено зміст поняття “інклюзивний освітній простір вищого навчального закладу” як сукупність умов, факторів, об’єктів інфраструктури, що забезпечують оптимальне залучення студентів з обмеженими фізичними можливостями до освітнього процесу, характеризуються інтегративністю, варіативністю, рівнодоступністю, толерантністю та охоплюють навчальну, наукову, культурно-масову і дозвілльєву сфери діяльності; сутність соціальної адаптації студентів з обмеженими фізичними можливостями в умовах інклюзивного освітнього простору як цілеспрямований двосторонній процес взаємодії студента та інклюзивного освітнього простору вищої школи, що передбачає залучення студентів з обмеженими фізичними можливостями до навчальної, наукової, культурно-масової діяльності, спрямованість студентів на здобуття фахових знань та формування професійних компетенцій, ефективну комунікацію і продуктивні міжособистісні стосунки у студентському співтоваристві на засадах толерантності, активності, партнерства, що уможливорює майбутню успішну соціальну та трудову діяльність; виокремлено соціально-психологічні особливості студентів з обмеженими фізичними можливостями, що пов’язані із соціальним статусом студента (високий освітній рівень, пізнавальна мотивація, соціальна активність, гармонійне поєднання

інтелектуальної та соціальної зрілості), індивідуально-психологічними властивостями особистості (характер, темперамент, здібності) та етимологією інвалідності (вимога особливої уваги до себе, ригідність, егоцентризм, імпульсивність, сугестивність, емоційна незрілість, тривожність, підвищена агресія й аутоагресія, девіантність поведінки, завищений рівень фрустрації);

подальшого розвитку набули зміст, форми і методи соціальної адаптації студентів з обмеженими фізичними можливостями в умовах інклюзивного освітнього простору.

Практичне значення одержаних результатів полягає у розробленні та впровадженні комплексної методики діагностування рівнів соціальної адаптації студентів з обмеженими фізичними можливостями в умовах інклюзивного освітнього простору, програм індивідуалізованого соціально-педагогічного супроводу студентів з обмеженими фізичними можливостями, діяльності сервісних служб і координаційного центру, клубних форм роботи („Школа дружнього піклування”), тренінгових модулів для кураторів, батьків, студентів; навчальних посібників „Практика соціальної адаптації студентів з обмеженими фізичними можливостями: методичні матеріали для студентів, кураторів, фахівців студентських сервісних служб, батьків” та „Пам’ятка першокурснику (з додатком для студентів з обмеженими фізичними можливостями)”.

Результати дослідження можуть бути застосовані у ВНЗ різного професійного спрямування; для розширення змісту навчально-методичного забезпечення дисциплін „Соціальна педагогіка”, „Технології соціально-педагогічної роботи”, „Основи інклюзивної освіти”, „Соціально-педагогічна робота з різними групами клієнтів” у вищих навчальних закладах, що готують соціальних педагогів та соціальних працівників; у практичній діяльності психологічних та студентських сервісних служб; під час розроблення методичних матеріалів, тренінгів для викладачів та кураторів, які працюють в інклюзивних навчальних закладах, а також у системі післядипломної педагогічної освіти.

Результати дослідження **впроваджено** в навчально-виховний процес Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (довідка № 14/15 від 23.02.2015 р.), Хмельницького національного університету (довідка № 149/10 від 17.02.2015 р.), Хмельницького інституту соціальних технологій ВНЗ Університету „Україна” (довідка № 229/1 від 24.10.2013 р.), Білоцерківського інституту економіки та управління ВНЗ Університету „Україна” (довідка № 451/1/10 від 15.10.2013 р.), Вінницького соціально-економічного інституту ВНЗ Університету „Україна” (довідка № 1/27-358 від 02.10.2013 р.), Луцького інституту розвитку людини ВНЗ Університету „Україна” (довідка № 86/2 від 29.10.2013 р.), Рівненського інституту ВНЗ Університету „Україна” (довідка № 01/21-394/1 від 07.10.2013 р.).

Апробація результатів дослідження. Основні результати дисертації представлено в доповідях і повідомленнях на науково-практичних конференціях різного рівня: *міжнародних* – „Актуальні проблеми підготовки фахівців соціальної сфери” (Хмельницький, 2010–2013), „Соціологія – соціальна робота – регулювання соціальних проблем” (Львів, 2012), *всеукраїнських* – „Соціально-педагогічна реабілітація в закладах освіти: проблеми та перспективи” (Хмельницький, 2009),

„Соціально-педагогічна робота в закладах освіти інклюзивної орієнтації” (Хмельницький, 2010–2014), „Виховання особистості: погляд крізь духовність” (Київ, 2014), „Сучасний виховний процес: сутність та інноваційний потенціал” (Київ, 2012–2014).

Публікації. Основні положення та результати дослідження висвітлено у 24 одноосібних публікаціях, з них: 8 статей у вітчизняних фахових виданнях, 1 стаття у зарубіжному науковому періодичному виданні, 2 навчальних посібники, 13 публікацій у збірниках матеріалів науково-практичних конференцій.

Структура та обсяг роботи. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів і висновків до них, загальних висновків, додатків, списку використаних джерел (248 найменувань, з них 1 іноземною мовою). Робота містить 8 таблиць і 13 рисунків на 21 сторінках (3 таблиці на 3 повних сторінках). Загальний обсяг дисертації становить 338 сторінки, із них 198 сторінках основного тексту, 27 – додатків.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі обґрунтовано актуальність теми дослідження, ступінь розробленості проблематики, її зв'язок із науковими програмами, планами, темами, визначено мету, завдання, об'єкт, предмет дослідження, теоретико-методологічну основу та методи дослідження, розкрито наукову новизну і практичне значення одержаних результатів; наведено дані про комплекс застосованих методів, апробацію та впровадження результатів дослідження; подано відомості про публікації, структуру та обсяг дисертації.

У першому розділі – *„Соціальна адаптація студентів з обмеженими фізичними можливостями в умовах інклюзивного освітнього простору як наукова проблема”* – проаналізовано стан розробленості проблеми у теорії та практиці; уточнено зміст поняття “інклюзивний освітній простір вищого навчального закладу” та сутність соціальної адаптації студентів з обмеженими фізичними можливостями в умовах інклюзивного освітнього простору, виокремлено соціально-психологічні особливості таких студентів.

Теоретичний аналіз показав, що для вирішення такої багатогранної проблеми, як соціальна адаптація студентів з обмеженими фізичними можливостями в умовах інклюзивного освітнього простору, мають бути враховані соціально-психологічні особливості цих студентів (В. Бочелюк, Л. Кузнецова, В. Менделевич, Л. Орбан-Лембрик, Л. Солнцева), побічні проблеми, що виникають під впливом захворювання, медичних і реабілітаційних аспектів (О. Купреєва, Т. Дегтяренко, Л. Вавіна), специфічних соціальних проявів, як-то стигматизація, таврування, домінування негативних соціальних стереотипів (І. Гофман, О. Дікова-Фаворська).

З'ясовано, що на динаміці соціальної адаптації позначаються особливості психічних процесів особистості (емоцій, почуттів, мислення, уваги, пам'яті, волі, мотивації); властивості темпераменту (екстраверсія та інтроверсія, нейротизм, пластичність, активність, темп психічних реакцій); особистісні риси (відповідальність, комунікабельність, працелюбність чи ледарство), на що слід зважати під час організації педагогічних впливів, у виборі методів та форм роботи із соціальної адаптації студентів з обмеженими фізичними можливостями (Л. Дябел).

Становити серйозні перешкоди успішності адаптації можуть такі чинники: деформуючий вплив захворювання на розвиток особистості, упереджене ставлення суспільства, стереотипи, стигматизація щодо осіб з інвалідністю, низький рівень матеріального забезпечення та непристосованість соціальної інфраструктури, малодоступність медичних та реабілітаційних послуг.

У дослідженні ми дотримувалися типологізації факторів соціальної адаптації, (Ю. Урманцев) відповідно до якої виокремлюють стимули (які спричиняють процес адаптації), стресори (дестимулюють), нейтралізатори (нейтральні, що не чинять впливу на результат адаптації).

З'ясовано, що механізм соціальної адаптації особистості в новому для неї соціальному середовищі передбачає стадії: початкову, терпимості, акомодатії, асиміляції. Успішність соціальної адаптації молоді людини з обмеженими фізичними можливостями у студентському середовищі є запорукою реалізації її права брати участь у всіх видах і формах соціального життя нарівні з іншими членами суспільства в умовах, що компенсують відхилення у розвитку чи фізичну обмеженість (Л. Василенко, А. Зотова, Т. Скрипник, Л. Шіпіцина та інші).

Отже, соціальна адаптація означеної категорії студентів (Г. Астафурова, Л. Балабанова, О. Грибок, Р. Камишнікова, Л. Коберник, В. Король, А. Леонт'єв, С. Пакулина, О. Поліванова, Л. Сердюк, Т. Синіцька, Л. Яворовська, С. Яновська) буде ефективною за умови врахування їхніх *соціально-психологічних особливостей*, серед яких виокремлюють такі, що пов'язані із соціальним статусом студента (високий освітній рівень, пізнавальна мотивація, соціальна активність, гармонійне поєднання інтелектуальної та соціальної зрілості), індивідуально-психологічними властивостями особистості (характер, темперамент, здібності) та етимологією інвалідності (вимога особливої уваги до себе, ригідність, егоцентризм, імпульсивність, сугестивність, емоційна незрілість, тривожність, підвищена агресія й аутоагресія, девіантність поведінки, завищений рівень фрустрації). У процесі дослідно-експериментальної роботи ми працювали зі студентами, які мають вади зору, слуху, опорно-рухового апарату (крім візочників), соматичні захворювання. Передбачалося, що для навчання таких студентів інклюзивні вищі навчальні заклади мають забезпечити відповідну інфраструктуру (пандуси, ліфти, санвузли тощо), технічні засоби навчання, що полегшують сприйняття інформації (телевізійні збільшувачі для читання, збільшувальні та електронні лупи, мобільні ФМ-системи, спеціалізовані комп'ютерні програми тощо), а також залучати відповідних спеціалістів (соціальний працівник, сурдоперекладач, тифлоперекладач тощо).

Узагальнення наукових джерел, присвячених інтеграції та інклюзії молоді з обмеженими фізичними можливостями в навчальні заклади (В. Бондар, П. Бурдє О. Леонова, Н. Мирошніченко, І. Нечитайло, О. Рассказова, І. Шендрік, А. Цимбалару), дало змогу уточнити робоче визначення поняття *інклюзивного освітнього простору вищої школи* як сукупності умов, факторів, об'єктів інфраструктури, що забезпечують оптимальне залучення студентів з обмеженими фізичними можливостями до освітнього процесу, характеризуються інтегративністю, варіативністю, рівнодоступністю, толерантністю та охоплюють навчальну, наукову, культурно-масову і дозвіллеву сфери діяльності.

Таким чином, *соціальну адаптацію студентів з обмеженими фізичними можливостями в умовах інклюзивного освітнього простору* розуміємо як цілеспрямований двосторонній процес взаємодії студента та інклюзивного освітнього простору вищої школи, що передбачає залучення студентів з обмеженими фізичними можливостями до навчальної, наукової, культурно-масової діяльності, спрямованість студентів на здобуття фахових знань та формування професійних компетенцій, ефективну комунікацію і продуктивні міжособистісні стосунки у студентському співтоваристві на засадах толерантності, активності, партнерства, що уможлиблює майбутню успішну соціальну та трудову діяльність.

У другому розділі – „**Стан соціальної адаптації студентів з обмеженими фізичними можливостями**” – обґрунтовано критерії, показники, виявлено рівні соціальної адаптації студентів з обмеженими фізичними можливостями; представлено результати констатувального етапу експерименту.

Критеріями соціальної адаптації студентів з обмеженими фізичними можливостями в інклюзивному освітньому просторі є: світоглядний (*показники*: усвідомлення себе як цінності; знання про власну хворобу (стан) і способи адаптації в новому соціальному середовищі; усвідомлення вагомості здобуття вищої освіти); емоційно-мотиваційний (*показники*: позитивне самосприйняття (емоційний комфорт, вмотивованість входження у студентське середовище); здатність позитивного самоствердження (сприйняття себе в колективі, стресостійкість); прагнення соціальної самореалізації через здобуття фахових знань та професійних компетенцій); поведінковий (*показники*: дотримання норм і правил ВНЗ; соціальна активність; партнерський стиль спілкування і взаємодії; самостійність у ситуаціях вибору; виконання індивідуального плану навчальної роботи).

Відповідно до критеріїв та показників виявлено орієнтовні рівні соціальної адаптації студентів з обмеженими фізичними можливостями першого та другого курсів в інклюзивному освітньому просторі.

Студенти з *високим* рівнем адекватно сприймають особливості власного здоров'я та проявів хвороби, є психологічно стійкими; усвідомлюють цінності інклюзивного освітнього простору вищої школи; повною мірою опановують навчальний матеріал, самостійно розв'язують ускладнені завдання, мотивовані до навчальних досягнень, прагнуть оволодіти професією; мають позитивний статус у соціальному середовищі своєї життєдіяльності (в сім'ї, в академічній групі, серед друзів); широким є коло соціальних контактів; високий рівень активності в позанавчальній діяльності.

Студентам із *середнім* рівнем притаманні розуміння проблем власного здоров'я, але дещо апатичне ставлення до нового освітнього середовища; здатність самостійно опановувати навчальний матеріал, однак труднощі в розв'язанні ускладнених завдань; позитивний статус в соціальному середовищі своєї життєдіяльності, наявність кількох друзів; високий рівень активності в одному з видів діяльності (навчальної чи позанавчальної) у поєднанні з низьким в інших.

Студенти з *достатнім* рівнем розуміють проблеми власного здоров'я, але упереджено ставляться до нового освітнього середовища; здатні опановувати навчальний матеріал, але не вміють розв'язувати ускладнені завдання; мають одного

друга, але у них низька мотивація до міжособистісного спілкування, низький рівень активності в одному з видів навчальної чи позанавчальної діяльності.

Студенти з *низьким* рівнем майже не розуміють проблем власного здоров'я, правил поведінки у ВНЗ; виявляють тривогу, нетерплячість, упертість, дратівливість, агресію під час занять і у спілкуванні, пасивність у групі; в них немає близьких друзів, вони знають імена і прізвища лише кількох одногрупників; неуспішні в навчанні й не залучені до позанавчальної діяльності.

Спрогнозовано можливі соціальні позиції студентів з обмеженими фізичними можливостями щодо своєї адаптації (активно-позитивна, пасивно-позитивна, пасивно-негативна, активно-негативна) та типи ставлення здорових студентів до однолітків з обмеженими фізичними можливостями (позитивний, толерантно-нейтральний, негативний).

Для визначення стану соціальної адаптації студентів з обмеженими фізичними можливостями до умов інклюзивного освітнього простору використано *діагностичні методики*: опитування (авторські анкети, бесіди, інтерв'ю), тести „Адаптивність” (МЛО-АМ), „Вимірювання мотивації досягнення” (А. Мехрабіан), „Інтраперсональні відносини” (Т. Лірі), „Індекс життєвого стилю” (Р. Плутчик, Є. Клубова), „Визначення рівня розвитку соціальних навичок” (І. Пахомов), „Дослідження соціальних мереж” (І. Пахомов), „Особистісний опитувальник ЕРІ” (Г. Айзенк), „Багаторівневий особистісний опитувальник для виявлення тривожності” (Спілбергер-Ханін); методики „Дослідження самооцінки” (Дембо-Рубінштейн, модифікація А. Прихожан), „Шкала самоефективності” (Р. Шварцер, М. Єрусалем, В. Ромек), „Малюнок соціальної мережі” (І. Пахомов), „Виявлення мотивів навчальної діяльності” (А. Реан, В. Якунін); педагогічне спостереження (за авторською схемою).

Експериментальною базою дослідження стали: Білоцерківський інститут ВНЗ Університету „Україна”, Вінницький соціально-економічний інститут ВНЗ Університету „Україна”, Луцький інститут розвитку людини ВНЗ Університету „Україна”, Рівненський інститут ВНЗ Університету „Україна” та Хмельницький інститут соціальних технологій Університету „Україна”. На різних етапах експериментом було охоплено 543 студенти, з них 124 студенти з обмеженими фізичними можливостями, 54 викладачі і 92 батьків та інших членів сімей студентів з обмеженими фізичними можливостями.

За узагальненими результатами констатувального етапу експерименту здійснено розподіл студентів на умовні групи за чотирма рівнями соціальної адаптації: високим (18,3 %); середнім (29,6 %); достатнім (33,6 %); низьким (18,6 %).

З'ясовано, що в освітньому процесі ВНЗ студенти з обмеженими фізичними можливостями відчують суттєві труднощі щодо соціальної адаптації, підтвержені високою частотою відрахувань першокурсників, демонструванням групової єдності під час занять поряд з ізоляваністю студентів з обмеженими фізичними можливостями в позанавчальний час. Спостерігається психологічне вигорання, професійні стреси викладачів та кураторів, що негативно впливає на процес соціальної адаптації, як і переважання у здорових студентів толерантно-нейтрального та негативного типів ставлення до однолітків з обмеженими фізичними можливостями.

У третьому розділі – *„Експериментальна перевірка соціально-педагогічних умов соціальної адаптації студентів з обмеженими фізичними можливостями в інклюзивному освітньому просторі”* – визначено соціально-педагогічні умови соціальної адаптації студентів з обмеженими фізичними можливостями в інклюзивному освітньому просторі; розкрито зміст і методику формувального етапу експерименту; представлено результати дослідно-експериментальної роботи.

Соціально-педагогічними умовами соціальної адаптації студентів з обмеженими фізичними можливостями в інклюзивному освітньому просторі визначено такі: забезпечення спрямованості діяльності студентських сервісних служб на вирішення проблем соціальної адаптації студентів з обмеженими фізичними можливостями; упровадження індивідуалізованого соціально-педагогічного супроводу студентів з обмеженими фізичними можливостями в контексті діяльності координаційних центрів роботи зі студентами молодших курсів; сприяння самоактивізації студентів з обмеженими фізичними можливостями шляхом залучення до системної позааудиторної роботи органів студентського самоврядування; створення „Школи дружнього піклування” (клубу-об’єднання батьків студентів з обмеженими фізичними можливостями та кураторів).

У процесі впровадження зазначених умов застосовано дві групи методів: методи діалогової взаємодії суб’єктів для формування інклюзивного освітнього простору та підтримки (інформативної, педагогічної, психологічної) батьків цих студентів, викладачів, кураторів і тьюторів; методи активізації самопізнання і самопрезентації, самореалізації студентів досліджуваної категорії.

Оскільки кількість студентів з обмеженими фізичними можливостями в кожній академічній групі становила від одного до п’яти, то у зв’язку з малою вибіркою респондентів контрольна група не виокремлювалася.

Для забезпечення спрямованості діяльності студентських сервісних служб на вирішення проблем соціальної адаптації студентів з обмеженими фізичними можливостями (перша умова) було розроблено методичний посібник “Пам’ятка першокурснику (з додатком для студентів з обмеженими фізичними можливостями)” та тренінговий модуль, а також форма індивідуальної програми соціально-педагогічного супроводу навчання, паспорт соціальної адаптації першокурсника, програма педагогічного спостереження.

Реалізація цієї умови ґрунтувалася на пріоритетності роботи мультидисциплінарної команди фахівців саме у сфері соціальної адаптації студентів з обмеженими фізичними можливостями. Фахівці ознайолювали студентів-першокурсників з інфраструктурою начального закладу, гуртожитком, корпоративною культурою ВНЗ, застосовуючи методичний посібник “Пам’ятка першокурснику (з додатком для студентів з обмеженими фізичними можливостями)”; фахівцями сервісних служб (соціальним педагогом, психологом, фахівцем із фізичної реабілітації) здійснювалося комплексне обстеження студентів на початку навчального року з визначенням необхідного обсягу соціальних, психологічних, реабілітаційних послуг, потреби у допоміжних засобах навчання та доборі спеціалізованих методик подання навчальної інформації й методів контролю засвоєних знань (для слабозорих, слабочуючих студентів). Отримана інформація відображалася в індивідуальних програмах соціально-педагогічного супроводу

навчання, паспорті соціальної адаптації першокурсника. За програмою педагогічного спостереження кураторами проводився моніторинг стану соціально-психологічного клімату в групах, превенція негативних поведінкових проявів щодо студентів з обмеженими фізичними можливостями з боку оточення, вибудовувалися стратегії поведінки як студентів з обмеженими фізичними можливостями, так і їхніх здорових однолітків.

Тренінговий модуль запроваджувався в академічних інтегрованих групах для усіх студентів і поєднував практики самопізнання та самопрезентації з корекцією міжособистісних відносин, формуванням комунікативних навичок, встановлення дружніх стосунків у групі. Тренінговий модуль складався з восьми занять, які проводилися двічі на місяць під час „Днів академічної групи” і передбачали виконання інтерактивних вправ („Нове ім'я”, „Репортер”, „Знайди пару”, „Передай монетку”, „Скажу відверто”, „Точка опори”, „Дзеркало”, „Мої права”, „Переможи дракона”), запровадження форм міні-лекції („Проблема інвалідності у сучасному світі”, „Загальні поради студентам щодо інтеграції в освітній простір”, „Якщо у Вас виникли проблеми у навчанні”) та дискусії з приводу отриманої інформації.

Упровадження індивідуалізованого соціально-педагогічного супроводу студентів з обмеженими фізичними можливостями через діяльність координаційних центрів роботи зі студентами молодших курсів (друга умова) забезпечувалося розробленою нами програмою індивідуального соціально-педагогічного супроводу студентів з обмеженими фізичними можливостями, що передбачала взаємодію відповідальних за роботу зі студентами цієї категорії із сервісними службами ВНЗ (Управління соціальної адаптації та реабілітації, Відділ спеціальних технологій навчання, Центр планування та розвитку кар'єри); фахівцями сервісних служб (психологом, соціальним педагогом, фахівцем із фізичної реабілітації) провадилися індивідуальні співбесіди зі студентами з обмеженими фізичними можливостями, на основі яких формувалися паспорти їх соціальної адаптації (фіксувалися особливості психофізичного стану, потреба у технічних засобах навчання, послугах соціальної реабілітації, психологічній і педагогічній корекції) й визначалися індивідуальні потреби у соціальному супроводі залежно від нозології захворювання, рівня знань, матеріального становища, інтегрованості в суспільство, ступеня самостійності. Індивідуальний соціально-педагогічний супровід здійснювали куратори академічних груп та старшокурсники-тьютори (у тому числі – з інвалідністю). Постійним був контроль за виконанням індивідуальної програми соціально-педагогічного супроводу. Діяльність кураторів та студентів-тьюторів передбачала аналіз інклюзивного освітнього простору ВНЗ з позиції його потенційних можливостей і вимог до студента; спостереження здійснювалося за допомогою таких форм, як проведення бесід, консультацій, організація спільної участі у позааудиторних заходах, що сприяло постійному контакту зі студентом, виконанню функції посередництва.

Сприяння самоактивізації студентів з обмеженими фізичними можливостями шляхом залучення до системної позааудиторної роботи органів студентського самоврядування (третя умова) відбувалося шляхом заохочення їх до участі у діяльності органів студентського самоврядування, які охоплюють різні студентські об'єднання інституту (Студентське самоврядування, Наукове

студентське товариство, Волонтерський рух, Танцювальна студія, Історичні студентські товариства, спортивні команди з різних видів спорту тощо), до виконання наскрізних наукових досліджень, конкурсних студентських наукових робіт, проведення студентських конференцій; участі у волонтерських програмах, у доступних формах художньої самодіяльності, культурно-масових та спортивних заходах, походах, акціях, відвідуванні екскурсій, виставок, флеш-мобів. Для підвищення ефективності означених форм роботи студенти з обмеженими фізичними можливостями отримували власний „сегмент відповідальності” у таких завданнях, як підготовка сценарію, визначення формату проведення, добір репертуару, пошук фонограм, розроблення концепції свята (заходу) та декорування залу, організація фуршету, складання переліків „підступних запитань” до екскурсовода тощо. Прикладами є участь студентів з обмеженими фізичними можливостями у творчих фестивалях, конкурсах талантів (щорічний Всеукраїнський фестиваль творчості студентів-інвалідів „Сяйво надій” (м. Київ), Всеукраїнські спортивні ігри серед студентів-інвалідів, збір-похід „Козацькими шляхами”, щорічний флеш-моб-презентація „Моя група – найкраща”, передноворічна акція-благочинний марафон „Помічники Святого Миколая”, щорічні літературні читання „Любов – найзначніший духовний дар”, акція студентської пошти „Чого я навчився за рік студентства” тощо).

Створення „Школи дружнього піклування” (клубу-об’єднання батьків студентів з обмеженими фізичними можливостями та кураторів академічних груп) (четверта умова) здійснювалося завдяки соціально-педагогічній підтримці батьків студентів з обмеженими фізичними можливостями та кураторів за участі фахівців різного профілю: педагогів, соціальних працівників, психологів, медиків та інших. Робота „Школи дружнього піклування” передбачала форми індивідуальних консультацій батьків студентів з обмеженими фізичними можливостями та кураторів академічних груп відповідними фахівцями з питань оптимізації процесу соціальної адаптації цих студентів; налагодження контактів особистості з обмеженими фізичними можливостями із соціальним і фізичним оточенням для розширення системи знань, умінь та навичок щодо підвищення якості життя. Розроблено тренінговий модуль для батьків студентів з обмеженими фізичними можливостями та кураторів, який спрямовувався на оволодіння навичками долати стресові стани й відчуття провини; обговорювалися практичні поради щодо того, як контролювати, навчати і розвивати своїх дітей, як виражати їм свою любов і допомагати самореалізуватися. У процесі здійснення цієї соціально-педагогічної умови ефективною виявилася форма педагогічного консилиуму (обговорення основних проблем, що виникають при роботі зі студентами перших курсів, визначення основних напрямів спільної роботи педагогічного колективу, батьківської громадськості, студентського колективу для оптимізації навчального процесу на перших курсах інституту).

Результати контрольного зрізу засвідчили позитивну динаміку соціальної адаптації студентів з обмеженими фізичними можливостями: число студентів з високим рівнем зросло на 12,1 %, із середнім – на 4,1 %, за рахунок чого число студентів з достатнім рівнем зменшилося на 10,5 %, з низьким – на 5,8 % (табл.)

Якісні зміни було діагностовано у студентів як в *особистісній* площині (зниження тривожності, підвищення стресостійкості, емоційної стабільності, комунікативності, самооцінки; зміна вектору вмотивованості – від уникнення невдач до мотивації на досягнення успіху тощо), так і у *стосунках із середовищем* – студентським (усвідомлення себе як „рівного серед рівних”, активізація участі у студентському житті, розуміння зумовленості власних здобутків докладеними зусиллями) та з *викладачами* (домінування партнерських стосунків, зростання активності та самостійності у навчанні, прагнення справедливого оцінювання без „знижок на обмежені фізичні можливості”); відвертішими стали стосунки з кураторами, фахівцями студентських сервісних служб; студенти почали частіше з власної ініціативи докладати зусиль для виконання настанов; батьками таких студентів відзначено удосконалення ними навичок самообслуговування, бажання зробити максимально незалежним спосіб життя поряд із розширенням знань про власну хворобу, її прояви, усвідомлення необхідності своєчасної профілактики.

Таблиця

Динаміка рівнів соціальної адаптації студентів з обмеженими фізичними можливостями в умовах інклюзивного освітнього простору

Рівні	До експерименту		Після експерименту		Динаміка	
	особи	%	особи	%	особи	%
Високий	22	18,3	38	30,4	+16	+12,1
Середній	37	29,6	41	33,7	+4	+4,1
Достатній	42	33,6	29	23,1	-13	-10,5
Низький	23	18,6	16	12,8	-7	-5,8

Позитивні зрушення відбулися й у ставленні здорових студентів до студентів з обмеженими фізичними можливостями: позитивний тип відмічено у 33,89 % здорових студентів (21,72 % на початку експерименту), толерантно-нейтральний – у 50,84 % студентів (42,24 % на початку експерименту), негативний – у 7,4 % здорових студентів (35,56 % на початку експерименту).

Обчислення результатів експериментальної роботи за допомогою χ^2 -критерію (критерій Пірсона) показало: для світоглядного критерію обчислене значення $\chi^2_{\text{фактичне}}$ більше за $\chi^2_{\text{критичне}} = 11,34$ при ймовірності допустимої похибки менше 1 %. Для всіх інших критеріїв обчислене значення $\chi^2_{\text{фактичне}}$ більше за $\chi^2_{\text{критичне}} = 7,82$ при ймовірності допустимої похибки менше 5 %. Це підтверджує статистичну значущість результатів, засвідчує досягнення мети і розв’язання завдань дослідження.

ВИСНОВКИ

У дисертації наведено новий підхід до розв’язання проблеми соціальної адаптації студентів з обмеженими фізичними можливостями в інклюзивному освітньому просторі, що знайшло відображення в теоретичному обґрунтуванні та експериментальній перевірці відповідних соціально-педагогічних умов.

Результати теоретичного аналізу та експериментальної роботи засвідчили досягнення мети, розв'язання завдань і дали підстави для таких *висновків*:

1. Теоретичний аналіз проблеми соціальної адаптації особистості з обмеженими фізичними можливостями показав, що її вагомість та актуальність зумовлені соціально-політичними змінами, державотворчими процесами на засадах гуманізму, рівних прав та можливостей. Успішність соціальної адаптації молоді людини з обмеженими фізичними можливостями у студентському середовищі є стрижневою умовою реалізації її прав і здатності брати участь у всіх видах і формах соціального життя нарівні з іншими членами суспільства.

Забезпечуючи соціальну адаптацію студентів з обмеженими фізичними можливостями, слід зважати на їхні соціально-психологічні особливості. У результаті наукового пошуку виокремлено найбільш сутнісні соціально-психологічні особливості студентів досліджуваної категорії: такі, що пов'язані із соціальним статусом студента (високий освітній рівень, пізнавальна мотивація, соціальна активність, гармонійне поєднання інтелектуальної та соціальної зрілості), індивідуально-психологічними властивостями (характер, темперамент, здібності) та етимологією інвалідності (вимога особливої уваги до себе, ригідність, егоцентризм, імпульсивність, сугестивність, емоційна незрілість, тривожність, підвищена агресія й аутоагресія, девіантність поведінки, завищений рівень фрустрації).

2. Уточнено зміст поняття “інклюзивний освітній простір вищого навчального закладу” як сукупність умов, факторів, об'єктів інфраструктури, що забезпечують оптимальне залучення студентів з обмеженими фізичними можливостями до освітнього процесу, характеризуються інтегративністю, варіативністю, рівнодоступністю, толерантністю та охоплюють навчальну, наукову, культурно-масову і дозвілєву сфери діяльності. Інклюзивний освітній простір забезпечує доступ до освіти людей з обмеженими фізичними можливостями у вищому навчальному закладі завдяки застосуванню методів навчання, що враховують індивідуальні особливості таких людей. В основу інклюзивної освіти покладена ідеологія, яка виключає будь-яку дискримінацію; забезпечує рівноцінне ставлення до всіх, але створює спеціальні умови для студентів з обмеженими фізичними можливостями.

Зазначене дало змогу уточнити сутність соціальної адаптації студентів з обмеженими фізичними можливостями в умовах інклюзивного освітнього простору як цілеспрямований двосторонній процес взаємодії студента та інклюзивного освітнього простору вищої школи, що передбачає залучення студентів з обмеженими фізичними можливостями до навчальної, наукової, культурно-масової діяльності, спрямованість студентів на здобуття фахових знань та формування професійних компетенцій, ефективну комунікацію і продуктивні міжособистісні стосунки у студентському співтоваристві на засадах толерантності, активності, партнерства, що уможливорює майбутню успішну соціальну та трудову діяльність. Соціальна адаптація студентів з обмеженими фізичними можливостями проходить етапи (стадії) – початкову, стадію терпимості, акомодатії, асиміляції.

3. Обґрунтовано критерії та показники соціальної адаптації студентів з обмеженими фізичними можливостями, якими є: світоглядний – усвідомлення себе як цінності, знання про власну хворобу (стан) і способи адаптації в новому

соціальному середовищі, усвідомлення вагомості здобуття вищої освіти; емоційно-мотиваційний – позитивне самосприйняття (емоційний комфорт, вмотивованість входження у студентське середовище), здатність позитивного самоствердження (сприйняття себе в колективі, стресостійкість), прагнення соціальної самореалізації через здобуття фахових знань та професійних компетенцій; поведінковий – дотримання норм і правил ВНЗ, соціальна активність, партнерський стиль спілкування і взаємодії, самостійність у ситуаціях вибору, виконання індивідуального плану навчальної роботи. На основі критеріїв та показників виявлено рівні (високий, середній, достатній, низький) соціальної адаптації студентів з обмеженими фізичними можливостями до умов інклюзивного освітнього простору, що співвідносяться із соціальними позиціями цих студентів: активно-позитивною, пасивно-позитивною, пасивно-негативною, активно-негативною. Виокремлено типи ставлення здорових студентів до однолітків з обмеженими фізичними можливостями: позитивний, толерантно-нейтральний, негативний.

4. Визначено соціально-педагогічні умови соціальної адаптації студентів з обмеженими фізичними можливостями в інклюзивному освітньому просторі: забезпечення спрямованості діяльності студентських сервісних служб на вирішення проблем соціальної адаптації студентів з обмеженими фізичними можливостями; упровадження індивідуалізованого соціально-педагогічного супроводу студентів з обмеженими фізичними можливостями через діяльність координаційних центрів роботи зі студентами молодших курсів; сприяння самоактивізації студентів з обмеженими фізичними можливостями шляхом залучення до системної позааудиторної роботи органів студентського самоврядування; створення „Школи дружнього піклування” (клубу-об’єднання батьків студентів з обмеженими фізичними можливостями та кураторів академічних груп).

Запропоновано методичне забезпечення: „Пам’ятка першокурснику (з додатком для студентів з обмеженими фізичними можливостями)”, „Практика соціальної адаптації студентів з обмеженими фізичними можливостями: методичні матеріали для студентів, кураторів, фахівців студентських сервісних служб, батьків”; тренінговий модуль для студентів в академічних інтегрованих групах, тренінговий модуль для батьків студентів з обмеженими фізичними можливостями та кураторів, форма індивідуальної програми соціально-педагогічного супроводу навчання, паспорт соціальної адаптації студента, програми педагогічного спостереження, програми педагогічного консилиуму. У процесі апробації соціально-педагогічних умов застосовано методи діалогової взаємодії суб’єктів для формування інклюзивного освітнього простору та підтримки (інформативної, педагогічної, психологічної) батьків студентів з обмеженими фізичними можливостями, викладачів, кураторів і тьюторів; методи активізації самопізнання і самопрезентації, самореалізації студентів досліджуваної категорії.

Ефективними виявилися такі форми: дискусії, міні-лекції („Проблема інвалідності у сучасному світі”, „Загальні поради студентам щодо інтеграції в освітній простір”, „Якщо у Вас виникли проблеми у навчанні”), надання „сегменту відповідальності” у виконанні доручень; участь у художній самодіяльності, волонтерських програмах, культурно-масових та спортивних заходах, відвідування екскурсій та виставок, флеш-моби; виконання інтерактивних вправ („Нове ім’я”,

„Репортер”, „Знайди пару”, „Передай монетку”, „Скажу відверто...”, „Точка опори”, „Дзеркало”, „Мої права”, „Переможи свого дракона”), педагогічний консиліум.

Результати апробації соціально-педагогічних умов засвідчили позитивну динаміку рівнів соціальної адаптації студентів з обмеженими фізичними можливостями в інклюзивному освітньому просторі: кількість студентів з високим рівнем зросла на 12,1 %, із середнім – на 4,1 %, з достатнім зменшилася на 10,5 %, низьким – на 5,8 %. Дані контрольного зрізу підтвердили доцільність і практичну значущість визначених соціально-педагогічних умов, застосованих методів і форм.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми. *Подальшого вивчення потребують* технології навчання в інклюзивному освітньому просторі, методики співпраці у сфері соціальної адаптації та соціалізації молоді з обмеженими фізичними можливостями на рівнях: „дошкільна освіта – ЗНЗ – професійно-технічна та вища освіта – перше робоче місце” з урахуванням нозологій захворювань та гендерних відмінностей; формування системи професійної адаптації та соціалізації студентів з обмеженими фізичними можливостями, методики супроводу адаптаційного процесу випускників; нормативно-правове забезпечення діяльності студентських сервісних служб; удосконалення соціально-педагогічного інструментарію для моніторингу й оцінювання процесу соціальної адаптації студентів з обмеженими фізичними можливостями.

Рекомендовано у процесі підготовки усіх фахівців, що в перспективі працюватимуть зі студентами з обмеженими фізичними можливостями, передбачити вивчення спецкурсів, проходження тренінгів з основ соціального супроводу молоді з обмеженими фізичними можливостями, уніфікувати методики, інструментарій роботи із зазначеною категорією студентства, запровадити систему заходів з профілактики професійних стресів та психологічного вигорання викладачів, фахівців, що працюють в інклюзивних освітніх закладах.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях

1. Волчелюк Ю. І. Інклюзивна освіта як чинник соціальної адаптації студентів з особливими потребами / Ю. І. Волчелюк // Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету „Україна”. – Хмельницький : ХІСТ, 2010. – № 2. – С. 18–20.

2. Волчелюк Ю. І. Основні напрямки соціально-педагогічної діяльності в інклюзивному освітньому просторі (зарубіжний досвід) / Ю. І. Волчелюк // Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету „Україна”. – Хмельницький : ХІСТ, 2011. – № 3. – С. 6–9.

3. Волчелюк Ю. І. Особливості та соціально-педагогічні умови соціальної адаптації студентів з обмеженими фізичними можливостями в умовах інклюзивного освітнього простору / Ю. І. Волчелюк // Теоретико-методологічні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : зб. наук. праць. – 2013. – Вип. 17, кн. 1. – С. 163–173.

4. Волчелюк Ю. І. Соціально-педагогічні умови соціальної адаптації студентів з інвалідністю в умовах інклюзивного освітнього простору / Ю. І. Волчелюк // Науковий

вісник Чернівецького національного університету імені Ю. Федьковича. Серія: педагогіка та психологія. – Чернівці, 2013. – № 674. – С. 92–99.

5. Волчелюк Ю. І. Соціально-психологічні особливості соціальної адаптації студентів з обмеженими фізичними можливостями в інклюзивному освітньому просторі / Ю. І. Волчелюк // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Педагогіка. Соціальна робота. – Ужгородський національний університет, 2013. – № 29. – С. 36–40.

6. Волчелюк Ю. І. Критерії, показники і рівні соціальної адаптації студентів-першокурсників з обмеженими фізичними можливостями / Ю. І. Волчелюк // Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Ю. Федьковича. Серія: педагогіка та психологія. – Чернівці, 2014. – № 704. – С. 30–39.

7. Волчелюк Ю. І. Ефективність соціально-педагогічних умов соціальної адаптації студентів з обмеженими фізичними можливостями в умовах інклюзивного освітнього простору / Ю. І. Волчелюк // Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету ім. Володимира Винниченка „Педагогічні науки”. – 2014. – № 133. – С. 163–173.

8. Волчелюк Ю. І. Взаємини студентів з інвалідністю та їх здорового оточення як індикатор соціальної адаптації / Ю. І. Волчелюк // Проблеми освіти : наук. збірник / Інститут інноваційних технологій і змісту освіти МОН України. – Київ, 2015. – Вип. 80, ч. 2. – С. 52–57.

Статті у зарубіжному виданні

9. Волчелюк Ю. І. Социально-педагогические условия и особенности социальной адаптации студентов с ограниченными физическими возможностями в условиях инклюзивного образовательного пространства / Ю. І. Волчелюк // Научно-практический журнал Витебского государственного университета имени П. М. Машерова. – Витебск : ВГУ, 2014. – Вып. 4 (82). – С. 68–72.

Навчальні посібники

10. Волчелюк Ю. І. Практика соціальної адаптації студентів з обмеженими фізичними можливостями : метод. матеріали для студентів, кураторів, фахівців студентських сервісних служб, батьків / Юлія Іванівна Волчелюк. – Хмельницький : ЦНП, 2015. – 144 с.

11. Волчелюк Ю. І. Пам'ятка першокурснику (з додатком для студентів з обмеженими фізичними можливостями) / Юлія Іванівна Волчелюк. – Хмельницький : ЦНП, 2015. – 25 с.

Статті у збірниках матеріалів науково-практичних конференцій

12. Волчелюк Ю. І. Особливості розвитку інклюзивної освіти в Україні / Ю. І. Волчелюк // Соціально-педагогічна робота в закладах освіти інклюзивної орієнтації : тези доповідей V Всеукраїнської наук.-практичної конф., (22 квітня 2010 р.). – Хмельницький : Хмельницький інститут соціальних технологій Університету “Україна”, 2010. – С. 16–18.

13. Волчелюк Ю. І. Основні напрямки соціально-адаптації студентів з особливими потребами в інклюзивному освітньому просторі (зарубіжний досвід) / Ю. І. Волчелюк // Актуальні проблеми підготовки фахівців соціальної сфери : тези доповідей Всеукраїнської наук.-практичної конф., (16 грудня 2010 р.). –

Хмельницький : ХІСТ Університету „Україна”, 2010. – С. 59–61.

14. Волчелюк Ю. І. Основні напрямки соціально-педагогічної роботи з молоддю з обмеженими фізичними можливостями в інклюзивному освітньому просторі (зарубіжний досвід) / Ю. І. Волчелюк // Соціально-педагогічна робота в закладах освіти інклюзивної орієнтації : тези доповідей VI Всеукраїнської наук.-практичної конф., (14 квітня 2011 р.). – Хмельницький : ХІСТ, 2011. – С. 23–27.

15. Волчелюк Ю. І. Проблема професійного самовизначення студентів / Ю. І. Волчелюк // Актуальні проблеми підготовки фахівців соціальної сфери : тези доповідей Міжнародної наук.-практичної конф., (17 листопада 2011 р.). – Хмельницький : ХІСТ, 2011. – С. 43–45.

16. Волчелюк Ю. І. Нормативно-правове забезпечення освіти студентів з обмеженими фізичними можливостями в Україні / Ю. І. Волчелюк // Соціологія – соціальна робота – регулювання соціальних проблем : матеріали наук. студ.-аспірантської конференції, (16-17 березня 2012 р.). – Львів : Національний університет „Львівська політехніка”, 2012 р. – С. 147–150.

17. Волчелюк Ю. І. Стан реалізації права молоді з обмеженими фізичними можливостями на отримання вищої освіти / Ю. І. Волчелюк // Сучасний виховний процес: сутність та інноваційний потенціал : матеріали звіт. наук.-практичної конф. Ін-ту проблем виховання НАПН України за 2011 рік / [за ред. О. В. Сухомлинської, І. Д. Бега, Г. П. Пустовіта, О. В. Мельника ; літ. ред. І. П. Білоцерківець]. – Івано-Франківськ : НАІР, 2012. – Вип. 2 – С. 206–208.

18. Волчелюк Ю. І. Досвід організації інклюзивної освіти у навчальних закладах Російської Федерації / Ю. І. Волчелюк // Соціально-педагогічна робота в закладах освіти інклюзивної орієнтації : тези доповідей VII Всеукраїнської наук.-практичної конф., (27 березня 2012 р.). – Хмельницький : Хмельницький інститут соціальних технологій Університету „Україна”, 2012 р. – С. 147–150.

19. Волчелюк Ю. І. Щодо особливостей адаптації студентів з обмеженими фізичними можливостями в умовах інклюзивного освітнього простору: соціально-психологічний аспект / Ю. І. Волчелюк // Актуальні проблеми підготовки фахівців соціальної сфери : тези доповідей II Міжнародної наук.-практичної конф., (15 листопада 2012 р.). – Хмельницький : Хмельницький інститут соціальних технологій Університету „Україна”, 2012. – С. 52–54.

20. Волчелюк Ю. І. Психологічні особливості адаптації студентів з обмеженими фізичними можливостями в умовах інклюзивного освітнього простору [Електр. ресурс] / Ю. І. Волчелюк // Волинські наукові студії. Науковий вісник Рівненського інституту ВНЗ “Відкритий міжнародний університет розвитку людини „Україна”. – 2013. – № 1. – Режим доступу: <http://univerua.rv.ua/VNS1-2013/Volcheluk.pdf>.

21. Волчелюк Ю. І. Особливості сучасного стану соціальної адаптації студентів з обмеженими фізичними можливостями в умовах інклюзивного освітнього простору / Ю. І. Волчелюк // Сучасний виховний процес: сутність та інноваційний потенціал : матеріали звіт. наук.-практичної конф. Ін-ту проблем виховання НАПН України за 2012 рік / [за ред. О. В. Сухомлинської, І. Д. Бега, Г. П. Пустовіта, О. В. Мельника ; літ. ред. І. П. Білоцерківець]. – Івано-Франківськ : НАІР, 2013. – Вип. 3 – С. 383–385.

22. Волчелюк Ю. І. Організація навчання студентів з обмеженими фізичними можливостями в інклюзивному освітньому просторі / Ю. І. Волчелюк // Соціально-педагогічна робота в закладах освіти інклюзивної орієнтації: тези доповідей VIII Всеукраїнської наук.-практичної конф., (11 квітня 2013 р.). – Хмельницький: Хмельницький інститут соціальних технологій Університету „Україна”, 2013. – С. 43–48.

23. Волчелюк Ю. І. Соціально-педагогічні умови соціальної адаптації студентів з обмеженими фізичними можливостями в умовах інклюзивного освітнього простору / Ю. І. Волчелюк // Актуальні проблеми підготовки фахівців соціальної сфери: тези доповідей III Міжнародної наук.-практичної конф., (14 листопада 2013 р.). – Хмельницький: Хмельницький інститут соціальних технологій Університету „Україна”, 2013. – С. 26–28.

24. Волчелюк Ю. І. Основні аспекти стану соціальної адаптації студентів з обмеженими фізичними можливостями в умовах інклюзивного освітнього простору / Ю. І. Волчелюк // Сучасний виховний процес: сутність та інноваційний потенціал: матеріали звіт. наук.-практичної конф. Ін-ту проблем виховання НАПН України за 2013 рік / [за ред. О. В. Сухомлинської, І. Д. Беха, Г. П. Пустовіта, О. В. Мельника; літ. ред. І. П. Білоцерківець]. – Івано-Франківськ: НАІР, 2014. – Вип. 4 – С. 336–338.

АНОТАЦІЇ

Волчелюк Ю. І. Соціальна адаптація студентів з обмеженими фізичними можливостями в умовах інклюзивного освітнього простору. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук за спеціальністю 13.00.05 – соціальна педагогіка. – Інститут проблем виховання НАПН України, Київ, 2016.

Дисертацію присвячено актуальній проблемі соціальної адаптації студентів з обмеженими фізичними можливостями в інклюзивному освітньому просторі.

На основі теоретичного аналізу проблеми соціальної адаптації особистості виокремлено соціально-психологічні особливості студентів з обмеженими фізичними можливостями. Уточнено зміст поняття “інклюзивний освітній простір вищого навчального закладу” та сутність соціальної адаптації студентів з обмеженими фізичними можливостями в такому просторі. Обґрунтовано критерії, показники та виявлено рівні соціальної адаптації студентів з обмеженими фізичними можливостями. Визначено соціально-педагогічні умови соціальної адаптації студентів з обмеженими фізичними можливостями першого та другого курсів в інклюзивному освітньому просторі та здійснено їх апробацію.

Ключові слова: інклюзія, студенти, обмежені фізичні можливості, інклюзивний освітній простір, соціально-педагогічні умови.

Волчелюк Ю. И. Социальная адаптация студентов с ограниченными физическими возможностями в условиях инклюзивного образовательного пространства. – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук по специальности 13.00.05 – социальная педагогика. – Институт проблем воспитания НАПН Украины, Киев, 2016.

Диссертация посвящена актуальной проблеме социальной адаптации студентов с ограниченными физическими возможностями в условиях инклюзивного образовательного пространства.

На основе теоретического анализа выделено социально-психологические особенности студентов с ограниченными физическими возможностями, связанные с социальным статусом студента (высокий образовательный уровень, познавательная мотивация, социальная активность, гармоничное сочетание интеллектуальной и социальной зрелости), индивидуально-психологическими характеристиками личности (характер, темперамент, способности) и этимологией инвалидности (требование особого внимания к себе, ригидность, эгоцентризм, импульсивность, внушаемость, эмоциональная незрелость, тревожность, повышенная агрессия и аутоагрессия, девиантность поведения, повышенный уровень фрустрации).

Раскрыто содержание понятия “инклюзивное образовательное пространство высшего учебного заведения” как совокупность условий, факторов, объектов инфраструктуры, которые обеспечивают оптимальное вовлечение людей с ограниченными физическими возможностями в учебно-воспитательный процесс, характеризуются интегративностью, вариативностью, равнодоступностью, толерантностью, охватывают учебную, научную, культурно-массовую сферы деятельности и сферу досуга. Уточнена сущность социальной адаптации студентов с ограниченными физическими возможностями в инклюзивном образовательном пространстве вуза как целенаправленный двусторонний процесс взаимодействия студента и инклюзивного образовательного пространства вуза, предусматривающий включение студентов с ограниченными физическими возможностями к учебной, научной, культурно-массовой деятельности, направленность на получение профессиональных знаний и компетенций, эффективную коммуникацию и конструктивные межличностные отношения в студенческом сообществе на основе толерантности, активности, партнерства, что способствует успешной будущей социальной и трудовой деятельности.

Обоснованы критерии социальной адаптации студентов с ограниченными физическими возможностями в инклюзивном образовательном пространстве вуза (мировоззренческий, эмоционально-мотивационный, поведенческий), их показатели и уровни (высокий, средний, достаточный и низкий), их соответствие социальным позициям: активно-позитивной, пассивно-позитивной, пассивно-негативной, активно-негативной. Выделены типы отношения здоровых студентов к своим сверстникам с ограниченными физическими возможностями: позитивный, толерантно-нейтральный, негативный.

Определены и апробированы социально-педагогические условия, обеспечивающие эффективность процесса социальной адаптации студентов с ограниченными физическими возможностями в инклюзивном образовательном

пространстве: обеспечение направленности деятельности студенческих сервисных служб на решение проблем социальной адаптации студентов с ограниченными физическими возможностями; внедрение индивидуализированного социально-педагогического сопровождения студентов с ограниченными физическими возможностями в контексте деятельности координационных центров работы со студентами младших курсов; содействие самоактивизации студентов с ограниченными физическими возможностями путем привлечения к системной внеаудиторной работе органов студенческого самоуправления; создание „Школы дружественной опеки” (клуба-объединения родителей студентов с ограниченными физическими возможностями и кураторов академических групп).

Положительная динамика уровней социальной адаптации студентов с ограниченными физическими возможностями от начала формирующего эксперимента до его завершения подтвердила целесообразность и практическую значимость предложенных социально-педагогических условий.

Ключевые слова: инклюзия, студенты, ограниченные физические возможности, инклюзивное образовательное пространство, социально-педагогические условия.

Yu. I. Volcheliuk. Social Adaptation of Students with Limited Physical Abilities in Conditions of Inclusive Educational Space. – Printed as manuscript.

Thesis for a scientific degree of Candidate of Pedagogical Sciences in speciality 13.00.05 – Social Pedagogics. – Institute of Problems on Education of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Kyiv, 2016.

The dissertation is dedicated to the topical problem of social adaptation of students with limited physical abilities in inclusive educational space.

On the basis of theoretical analysis of the problem of social adaptation of personality, socio-psychological peculiarities of students with limited physical abilities are characterized. The content of the notion of inclusive educational space of the higher educational institution is revealed, and the essence of social adaptation of students with limited physical abilities in it is clarified. The criteria and indexes are substantiated, the levels of social adaptation of students with limited physical abilities are detected. Socio-pedagogic conditions of social adaptation of students with limited physical abilities of the first and the second courses in conditions of inclusive educational space are determined, and their approbation is done.

Keywords: inclusion, students, disabilities, inclusive educational community, social and educational conditions.